

Universiteit Utrecht

Bestuur, bejaarden en de brandspuit

Brandveiligheid in de Amsterdamse ouderenzorg
gedurende de 17^e en 18^e eeuw

Ferdi Verhulst

f.m.j.verhulst@students.uu.nl

Studentnummer: 3931641

Voltijdgroep: vier

Cursustitel: Goede tijden, slechte tijden

Docenten: Tine de Moor en Anita Boele

Datum: 12 juni 2015

Aantal woorden: 11.262

*Naawlyx vind men Steeden
die door brand geen merkelyke schaade hebben geleeden;
gelyk 'er veele t' eenemaal, andere grooten deels, door zyn vernielt
en onder de as begraven.¹*

--

Jan van der Heyden (1637-1712)

¹ J. van der Heyden en J. van der Heyden de Jonge. Beschryving der nieuwlyks uitgevonden en geotrojeerde slang-brand-sputten en haare wyze van brand-blussen, tegenwoordig binnen Amsterdam in gebruik zijnde (Amsterdam 1735) 1.

Abstract

Dit onderzoek belicht ontwikkelingen op het gebied van brandveiligheid in de stad Amsterdam en de invloed hiervan op de mate van brandveiligheid in Amsterdamse ouderenzorginstellingen gedurende de 17^e en 18^e eeuw.

De aanleiding voor dit onderzoek is een door de Brandweeracademie voorspelde stijging van het aantal fatale slachtoffers onder 65-plussers door brand gerelateerde oorzaken. Er zal getracht worden aan te tonen dat deze (fatale) slachtoffers onder ouderen inherent zijn aan het verblijf in een ouderenzorginstelling. De centrale vraag is in hoeverre er op bestuurlijk niveau aandacht werd besteed aan brandveiligheid in ouderenzorginstellingen in Amsterdam gedurende de 17^e en 18^e eeuw. Deze vraag zal beantwoord worden middels een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van ordonnanties, brieven, notulen, reglementen en resoluties, afkomstig uit de archieven van het Sint Jorishof en Sint Jacob Bejaardenhuis in Amsterdam.

Gedurende de 17^e en 18^e eeuw vond er in Amsterdam een algehele verbetering plaats van de openbare veiligheid. Een voorbeeld hiervan is de brandveiligheid die vanaf de 17^e eeuw intensiever dan ooit gereguleerd en gehandhaafd werd. Voor Amsterdamse ouderen was deze verbetering van veiligheid niet vanzelfsprekend. Het was niet een iets wat zij konden afkopen in ouderenzorginstellingen als hofjes en proveniershuizen.

Uit de data- en tekstanalyse van de primaire bronnen volgen meer bevindingen. Ten eerste groeide in de 17^e en 18^e eeuw de aandacht voor brandveiligheid op stedelijk niveau. Deze ontwikkelingen hadden echter geen concrete invloed op de mate van brandveiligheid in ouderenzorginstellingen. Hierdoor kwamen er concentraties van hulpbehoevende ouderen voor in zorginstellingen, terwijl er vanuit het stadsbestuur geen normen betreffende brandveiligheid werden gesteld. De bestuurders van de ouderenzorginstellingen hanteerden mede hierdoor hun eigen brandveiligheidsnormen, als die er al waren. Een mogelijke verklaring hiervoor ligt in het feit dat bestuurders zelf vaak niet betrokken waren bij (ondersteunende) werkzaamheden bij brand. Daarnaast vertrouwden bestuurders op de sociale norm van voorzichtigheid in omgang met vuur. Deze norm voorkwam echter niet dat er fatale slachtoffers vielen als gevolg van brand in de ouderenzorginstellingen. Tevens zou de sociale norm een verklaring kunnen zijn voor het geringe aantal geschreven bronnen met betrekking tot brandveiligheid in de ouderenzorginstellingen.

Concluderend, de primaire bronnen schetsen een beeld van geringe hantering van brandveiligheidsregels in ouderenzorginstellingen in de 17^e en 18^e eeuw. Vanuit stedelijk bestuurlijk niveau werd er geen specifieke aandacht besteed aan brandveiligheid in de instellingen.

Inhoud

Inleiding	1
Oriëntatie	1
Probleemstelling	1
Rechtvaardiging.....	2
Verantwoording	2
Literatuur en bronnen.....	3
I. Theoretisch kader	4
1.1. Brandveiligheid tussen 1400 en 1652.....	4
1.2 Brandveiligheid tussen 1652 en 1800.....	6
1.3 Ouderenzorg in de vroegmoderne tijd	7
II. Methode	10
2.1 Onderzoeksopzet.....	10
2.2 Onderzoeksmethode	10
2.2.1 Database(s).....	11
2.3.1 De Amsterdamse brandkeur uit 1685.....	11
2.3.2 Het Sint Jacob	12
2.3.3 Het Sint Jorishof.....	13
2.4 Validiteit en betrouwbaarheid.....	14
III. Resultaten	15
3.1 De Amsterdamse brandkeur en de verzoekbrieven	15
3.2 Brand(on)veiligheid in ouderenzorginstellingen	20
Conclusie	24
Bronnen	26
Literatuur	27

Inleiding

Oriëntatie

In de 17^e eeuw vond er in Amsterdam een transformatie plaats met betrekking tot de stedelijke brandveiligheid. Brandveiligheid wil volgens Brandweer Nederland zeggen dat er een toestand is van een acceptabel risico met betrekking tot het uitbreken en de gevolgen van brand, die ook door betrokkenen als zodanig worden ervaren.² In andere woorden, een toestand waarin men zich veilig voelt met betrekking tot brand en brand gerelateerde risico's. In Amsterdam kwam er gedurende de 17^e en 18^e eeuw meer aandacht voor de risico's van brand op stedelijk niveau, wat leidde tot een algehele verbetering van de stedelijke brandveiligheid. Tegelijkertijd was Amsterdam een plek waar ouderen, door verschillende sociaal-culturele en demografische oorzaken, steeds vaker de laatste jaren van hun leven in een ouderenzorginstelling doorbrachten. Afhankelijk van de financiële situatie werden ouderen in deze instellingen minstens voorzien van een slaapplek en enkele maaltijden. Wie meer betaalde kon daarnaast ook rekenen op zaken als zorg en schoonmaak. Wat ouderen in de verschillende zorginstellingen gemeen hadden, maar niet konden afkopen, was de behoefte aan brandveiligheid. Zodoende was de (door)ontwikkeling van regels betreffende brandveiligheid in ouderenzorginstellingen onmisbaar voor veilige laatste levensjaren.

Probleemstelling

Om de correlatie tussen de opkomst van de stedelijke brandveiligheid en de ouderenzorginstellingen te onderzoeken staat in dit onderzoek de volgende hoofdvraag centraal: in hoeverre werd er op bestuurlijk niveau aandacht besteed aan brandveiligheid in ouderenzorginstellingen in Amsterdam gedurende de 17^e en 18^e eeuw?

Deze hoofdvraag wordt nader uiteengezet aan de hand van de volgende subvragen:

- Welke bestuurlijke lagen speelden een rol met betrekking tot brandveiligheid in Amsterdam gedurende de 17^e en 18^e eeuw?
- Wat waren de oorzaken van de hernieuwde bestuurlijke maatregelen betreffende brandveiligheid in de 17^e en 18^e eeuw?
- Welke ontwikkelingen deden zich voor in de brandpreventie en bestrijding in de 17^e en 18^e eeuw?
- In hoeverre reguleerde de Amsterdamse brandkeur uit 1685 de stedelijke brandveiligheid?
- Wat was de invloed van de brandkeur uit 1685 op ouderenzorg-instellingen in Amsterdam?
- In hoeverre was er regelgeving op het gebied van brandveiligheid in ouderenzorginstellingen in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw?
- In hoeverre werden regels met betrekking tot brandveiligheid aangescherpt na incidenten gedurende de 17^e en 18^e eeuw?

Bovengenoemde subvragen vormen de rode draad van dit onderzoek. In het theoretisch kader komen voornamelijk de eerste drie subvragen aan bod. Vervolgens worden de laatste vier subvragen behandeld in de bronanalyse.

² Brandweer Nederland, Brandweer Kennisnet sectie brandbestrijding (Arnhem 2014).

Rechtvaardiging

Dat brandveiligheid in Amsterdamse ouderenzorginstellingen in de 17^e en 18^e eeuw weinig aandacht heeft gekregen in de huidige academische wereld heeft twee mogelijke oorzaken. Ten eerste is er weinig relevant bronmateriaal overgeleverd. Documentatie betreffende brandpreventie in ouderenzorginstellingen in de periode 1600-1800 werd doorgaans nauwelijks of niet is gearchiveerd. Dit heeft te maken met het feit dat bronnen over brandveiligheid uit die periode voornamelijk indirect zijn. Er zijn in die zin geen bronnen die puur en alleen iets vertellen over brandveiligheid in ouderenzorginstellingen. Daarom moeten aanwijzingen gezocht worden in indirecte bronnen als reglementen, notulen en brieven.

Het is echter essentieel om de ontwikkeling betreffende brandveiligheid te onderzoeken omdat er vandaag de dag er nog steeds (fatale) slachtoffers in ouderenzorginstellingen vallen door brand gerelateerde incidenten.³ De Brandweeracademie verwacht zelfs dat het aantal fatale slachtoffers onder 65-plussers tot 2030 zelfs zal blijven toenemen.⁴ Derhalve is het interessant om te kijken in hoeverre men al gedurende de 17^e en 18^e eeuw werd geconfronteerd met (de gevolgen van) brandveiligheidsrisico's in ouderenzorginstellingen en of er al dan niet sprake was van zoiets als brandveiligheid.

Het doel van dit onderzoek is het aantonen dat brand gerelateerde (fatale) slachtoffers inherent zijn aan hulpbehoevende ouderen in zorginstellingen. Als de stijging van het aantal fatale slachtoffers in ouderenzorginstellingen geen nieuwe ontwikkeling is, dan ligt wellicht een oplossing voor de kentering van het probleem in het verleden. Hiermee zou de berekening van de Brandweeracademie iets meer in perspectief kunnen worden geplaatst.

Verantwoording

De keuze om ouderenzorginstellingen in Amsterdam te onderzoeken is gebaseerd op twee redenen. Allereerst was Amsterdam een van de eerste steden in de Republiek waar een georganiseerd bluswezen ontstond.

Zoals uit het theoretisch kader zal blijken was een dergelijke ontwikkeling simpelweg noodzakelijk. Ten tweede kwamen er in Amsterdam zowel verschillende soorten ouderenzorginstellingen voor, evenals mensen die het zich konden veroorloven hun laatste jaren daar door te brengen.

Bovenstaande overwegingen vormen ook de afbakening van het onderzoek; het beperkt zich tot zowel een tijdsperiode als een geografische beperking. De tijdsperiode is gebaseerd op de ontwikkelingen op het gebied van brandveiligheid gedurende de 17^e en 18^e eeuw.

Daarnaast blijven de invalshoeken betreffende brandveiligheid beperkt tot de stedelijke en lokale regelingen. Andere steden en nationale brandveiligheidsregelingen worden niet onderzocht om de relevantie te waarborgen. De afbakening is ook afhankelijk van de vergelijking die in dit onderzoek worden gemaakt. Enerzijds wordt er gekeken naar brandveiligheid op stedelijk niveau en anderzijds naar de mate van brandveiligheid in twee ouderenzorginstellingen.

³ De Gelderlander, 'Nog te veel mist rond brand seniorencomplex Nijmegen' (versie 21 maart 2015), <http://www.gelderlander.nl/regio/nijmegen-e-o/nijmegen/nog-te-veel-mist-rond-brand-seniorencomplex-nijmegen-1.4817465> (6 april 2015).

⁴ Omroep Gelderland, 'Nog nooit zo veel ouderen overleden bij brand als dit jaar' (versie 10 april 2015) <http://www.omroepgelderland.nl/web/nieuws-1/2088736/nog-nooit-zo-veel-ouderen-overleden-bij-brand-als-dit-jaar-1.htm> (14 mei 2015).

Literatuur en bronnen

In dit onderzoek is er gebruik gemaakt van diverse primaire bronnen en wetenschappelijke literatuur. De primaire bronnen komen uitgebreid aan bod in het onderzoek zelf en zullen hier dan ook niet nader besproken worden. Wat betreft de wetenschappelijke literatuur zijn zeer diverse bronnen geraadpleegd. Om de grote lijnen in het theoretisch kader te beschrijven is er dankbaar gebruik gemaakt van de bundel *Brandweer. Studies over organisaties, functioneren en omgeving*. Deze bundel is geschreven door experts op het gebied van brandweer en brandveiligheid zoals Joop Goudsblom, Ira Hesloot, Gerard Koppers en Ed Oomes. Daarnaast heeft het werk *Vuur en Beschaving* van Joop Goudsblom verdieping van het onderzoek mogelijk gemaakt. Van groot belang om meer inzicht te krijgen in de ouderenzorg in de vroegmoderne tijd, was de bundel *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*. In het bijzonder de studies van Maarten Prak, Sandra Bos en Ton Langenhuyzen waren van onschatbare waarde voor verdere verdieping. Ook is er dankbaar gebruik gemaakt van het artikel 'Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)' van onder andere Tine de Moor en Anita Boele. Dit artikel was essentieel voor de combinatie van de ontwikkelingen tussen het Europese huwelijkspatroon en de brandveiligheidszorg in Amsterdam.

De secundaire literatuur is geselecteerd op basis van de volgende criteria: relevantie met betrekking tot het onderwerp, expertise en vakinhoudelijke kennis van auteurs betreffende het (deel)onderwerp, kwaliteit van de werken en de mate waarin de werken onderdeel zijn het wetenschappelijke positioneringen binnen de vakgebieden. Door middel van selectie aan de hand van bovenstaande criteria is er alleen relevante, representatieve en van kwalitatief hoogstaande literatuur gebruikgemaakt.

De wetenschappelijke positionering van dit onderzoek is voornamelijk gericht op omissie. Er mist tot op heden specifiek verdiepend onderzoek betreffende brandveiligheid in ouderenzorginstellingen in de 17^e en 18^e eeuw in Amsterdam.

I. Theoretisch kader

Anno 2015 worden de werkzaamheden van de brandweer gezamenlijk *de veiligheidsketen* genoemd. Deze keten omvat alle wettelijke taken van de brandweer, waaronder de preventieve, preparatieve en repressieve taak. De preventieve taak bestaat uit het nemen van maatregelen ter voorkoming en, indien nodig, ter beperking van brand. De preparatieve taak richt zich daarnaast op het voorbereiden van mens en materieel op eventuele incidenten. Tot slot valt het daadwerkelijk bestrijden van incidenten onder de repressieve taak.⁵ Deze veiligheidsketen richt zich dus onder andere op het waarborgen van de brandveiligheid. Ondanks dat deze keten een relatief modern begrip is, zijn vanaf de 17^e eeuw in Amsterdam toch enkele soortgelijke ontwikkelingen te onderscheiden.

Om te bepalen welke ontwikkelingen er plaatsvonden, waarom juist op dat moment en wie daarvoor de verantwoordelijkheid droeg(en), bestaat deze theoretische schets uit twee centrale concepten. Allereerst draait het om de ontwikkelingen op het gebied van brandveiligheid en brandbestrijding tussen 1400 en 1800 in Amsterdam. Het tweede concept omvat de (inwoners van) verschillende soorten ouderenzorginstellingen en de mate waarin zij werden beïnvloed door de opkomst van de brandveiligheidszorg gedurende de 17^e en 18^e eeuw in Amsterdam.

1.1. Brandveiligheid tussen 1400 en 1652

Steden zijn van oudsher door de concentratie van mens, materiaal, goederen en industrie zeer kwetsbaar geweest voor brand. Amsterdam vormde hier geen uitzondering op.⁶ Amsterdam was echter wel een van de eerste steden in de Republiek die haar burgers maande om voorzichtig om te gaan met vuur. Als een van de eerste steden werd er in 1399 een officiële brandkeur uitgevaardigd die diverse preventieve, preparatieve en repressieve taken trachtte te reguleren.⁷ Tegenwoordig zouden dit soort keuren het best kunnen worden beschouwd als de voorlopers van de bouwbesluiten en de Algemene Plaatselijke Verordeningen (APV's). De effectiviteit van deze keur was waarschijnlijk beperkt; men werd slechts vermaand voorzichtig met vuur om te gaan.

Deze maning tot voorzichtigheid valt te herleiden tot de sociale norm die Joop Goudsblom bespreekt in het boek *Vuur en Beschaving*.⁸ Men werd vermoedelijk van jongs af aan al een zekere mate van culturele verboden aangeleerd op het gebied van vuur en vuurgebruik. Volgens Goudsblom zou dit ervoor gezorgd hebben dat individuen op basis van sociale verhoudingen werden geacht voorzichtig om te gaan met vuur. Dit zou kunnen betekenen dat de Amsterdamse brandkeur van 1399 voornamelijk een regulering van een tot dan toe sociale norm is geweest.

De noodzakelijkheid van deze regulering kwam waarschijnlijk voort uit de beperkte middelen om brand te bestrijden. Uit het artikel *Feuerbekämpfung* van Ebeling blijkt dat brand in de moderne steden van de Republiek tot aan de 17^e eeuw werd bestreden door middel van water, gebed of sloopwerken.⁹

⁵ Instituut Fysieke Veiligheid, *Module Brand Manschap A Oriëntatie* (Arnhem 2013) 8-9.

⁶ J. Goudsblom. *Vuur en beschaving* (Amsterdam 1992) 174.

⁷ I. Helsloot (eds.), *Brandweer. Studies over organisatie, functioneren en omgeving* (Deventer 2007) 323.

⁸ Goudsblom. *Vuur en beschaving*, 60-61.

⁹ E. Ebeling, 'Feuerbekämpfung', *Reallexikon der Assyriologie* 3 (1957) 56.

In relatie hiermee benadrukt Gerard Koppers in de bundel *Brandweer. Studies over organisatie en functioneren* dat het creëren van brandgangen door het slopen van omliggende panden de voornaamste manier was om branduitbreiding te voorkomen. De oorzaak hiervan lag waarschijnlijk in het ontbreken van een effectieve en efficiënte vorm van watertransport en het uitblijven van een antwoord op de gebeden.¹⁰

De Amsterdamse brandkeur uit 1399 reguleerde wel een primitieve vorm van brandbestrijding. Er was een burenbrandplicht die het verplicht stelde dat burensamenwoonsters elkaar moesten helpen met het blussen van branden in hun nabije omgeving.¹¹ Deze burenbrandplicht was echter niet voldoende om de brandveiligheid te garanderen toen Amsterdam in de 15^e eeuw begon te groeien. Het toenemende inwonertal van de stad betekende een hoger risico op brand. Omdat burgers zich zelden tot nooit verzekerd hadden tegen brandschade en het stadsbestuur het zich financieel niet kon veroorloven om de brand gerelateerde schades te compenseren, waren er maatregelen nodig.¹² Echter, het stadsbestuur werd zich hier pas bewust van na een brandincident dat weerslag had op heel Amsterdam.

Toen op 24 mei 1452 driekwart van Amsterdam in de as werd gelegd door een stadsbrand kwam de opkomst van brandveiligheidsvoorschriften in een stroomversnelling. Om herhaling te voorkomen besloot het stadsbestuur dat nieuwe huizen gebouwd moesten worden van brandvertragend steen, afgedekt met dakpannen.¹³ Deze bouwkundige ontwikkeling werd ook wel 'de verstening' genoemd. De verstening zette zich in eerste instantie niet door. Een eerste verklaring hiervoor is de kostbaarheid van het bouwen met steen. De "gewone" burgers van Amsterdam konden zich dit niet zonder compensatie van het stadsbestuur veroorloven, waardoor de maatregel niet te handhaven was.¹⁴ Daarnaast werd de terughoudendheid om met steen te bouwen vaak versterkt onder druk van rietdekkers- en timmergilden.¹⁵ Hun inkomens zouden er fors op achteruit gaan.

Hoewel de verstening zich nog niet direct doorzette, kwam er wel steeds meer aandacht voor repressieve werkzaamheden. De middelen om brand te bestrijden bleven hetzelfde, maar er vond een overgang plaats in de verantwoordelijkheid hiervoor. Steeds vaker werden de Amsterdamse gilden ingezet bij brandbestrijding. De burenbrandplicht werd niet losgelaten, maar de burgers stonden er ook niet meer alleen voor.¹⁶ Mocht er brand ontstaan, dan werden gilden ingezet op basis van hun dagelijkse werkzaamheden. Zo werden dragersgilden bijvoorbeeld aangewezen voor het watertransport, dakdekkers voor het klauterwerk en timmerlieden voor het creëren van brandgangen.¹⁷ Een voordeel van deze werkmethode was dat andere steden het gemakkelijk over konden nemen. Gilden kwamen immers door de hele Republiek voor.

Toen er in 1652 echter wederom een stadsbrand uitbrak, werd het pijnlijk zichtbaar dat er nieuwe en tevens modernere maatregelen betreffende brandveiligheid noodzakelijk waren.

¹⁰ Helsloot (eds.), *Brandweer*, 329.

¹¹ G.J. Verburg. *In vuur & vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding* (Haarlem 1967) 12.

¹² Goudsblom. *Vuur en beschaving*, 175.

¹³ T. Langenhuyzen, 'Zekerheid en brand vóór 1800', in: Pot, G. P. M. "Studies over Zekerheidsarrangementen". *Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 205.

¹⁴ Goudsblom. *Vuur en beschaving*, 175.

¹⁵ *Ibidem*, 175.

¹⁶ P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland 1550-1700* (Hilversum 1994) 194-196.

¹⁷ Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland 1550-1700*, 196.

1.2 Brandveiligheid tussen 1652 en 1800

Toen op 7 juli 1652 het stadhuis van Amsterdam afbrandde, besloot het Amsterdamse stadsbestuur de brandveiligheid van de stad te opnieuw te verbeteren.¹⁸ Allereerst werden er 58 brandspuiten aangeschaft van het door Hans Hautsch ontworpen model.¹⁹ Een tweede maatregel volgde enige decennia later: in 1685 werd een nieuwe brandkeur geïntroduceerd.

Deze brandkeur bleek een schot in de roos te zijn. Bijna 200 jaar zou het de Amsterdamse brandveiligheidszorg gaan reguleren.²⁰ De brandkeur van 1685 was vele malen uitgebreider dan die van 1399. In de keur van 1685 kwamen meer en preventieve, preparatieve en repressieve voor. Daarbij werd er een handleiding betreffende brandbestrijding opgesteld en werd de slangbrandspuit geïntroduceerd.

Dat water, gebed en sloopwerken niet meer beschouwd werden als de enige manieren voor brandbestrijding kwam voort uit de revolutionaire handleiding op het gebied van brandbestrijding, geschreven door de grondlegger van de moderne brandweer: Jan van der Heyden (1637-1712).²¹ Ook de nieuwe slangbrandspuiten waren een technologische ontwikkeling die de brandbestrijding aanzienlijk vergemakkelijkten. De spuit hoefde niet langer nabij de brandhaard te worden geplaatst. Water kon onder druk, via slangen, naar de brandhaard toe worden gevoerd. In de brandbestrijdingshandleiding kwam naar voren hoe brand het beste kon worden bestreden, op welke manier de slangbrandpuiten het meest effectief konden worden ingezet en hoe deze onderhouden moesten worden. Mede dankzij het ontwerpen van de slangbrandspuit en de introductie van de eerste handleiding werden Jan en zijn zoon Jan van der Heyden de Jonge (1662-1726) in april 1685 benoemd tot de eerste twee generaal-brandmeesters van Amsterdam.²² Zij hadden vanaf dat moment het toezicht op de handhaving van de maatregelen uit de brandkeur van 1685.

De twee generaal-brandmeesters kregen het toezicht over zestig wijken in Amsterdam.²³ Per wijk werd er een wijkbrandmeester aangesteld die de leiding had over de wijkbrandspuit, de brandemmers en het personeel van de brandspuit.²⁴ Van deze wijkbrandmeester werd verwacht dat hij het bevel voerde over de slangbrandspuit en dat hij (wijk)bewoners aanstelden voor onderhoud van en diensten op de brandspuit. Men werd dan een geaffecteerde genoemd.²⁵ Doorgaans waren de geaffecteerden afkomstig uit de gilden welke dus nog steeds betrokken waren bij de brandbestrijding- zij het nu op een verplichte basis.

Naast het aanstellen van personeel en de bevelvoering tijdens een incident werd er ook verwacht dat de wijkbrandmeester de maatregelen uit de brandkeur van 1685 in zijn wijk handhaafde. Zodra burgers de brandkeur overtraden, konden zij een boete verwachten. Uit de opbrengsten hiervan werd vervolgens het salaris van de wijkbrandmeester betaald, met de hoop dat zij dan ook daadwerkelijk hun best zouden doen om de regels te handhaven.²⁶

¹⁸ Helsloot (eds.), *Brandweer*, 306.

¹⁹ *Ibidem*, 306.

²⁰ G. Koppers, *De Amsterdamse Brandweer vroeger en nu* (Grave 1988) 24.

²¹ G.J. Verburg, *In vuur & vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding*, 57.

²² Helsloot (eds.), *Brandweer*, 310.

²³ Helsloot (eds.), *Brandweer*, 310.

²⁴ *Ibidem*, 331.

²⁵ 635, *Archieven van de Brandweer en rechtsvoorgangers en het Brandweeffonds*, 1.

²⁶ D.A. Zoethout, J.Meier, *Amsterdamse Brandweer zoals zij is en zoals zij was* (Amsterdam 1899) 12.

Een nieuwe maatregel in de brandkeur van 1685 was tevens dat alleen een select groep burgers mocht helpen met de brandbestrijding: de burens, gildeleden en geaffecteerden. Van overige burgers werd verwacht dat zij hun brandemmer ter beschikking stelden en zich, indien nodig, zouden melden bij de schutterij - later de burgerwacht. Beide benamingen komen aan bod doordat de schutterijen eind 18^e eeuw, ten tijde van de Franse Tijd (1795-1813) werden omgevormd tot burgerwachten. Van zowel de schutterijen als de burgerwachten werd verwacht dat zij ondersteunde werkzaamheden verrichtten bij brand. De voornaamste werkzaamheden bestonden uit het lokaliseren van de brand, het verwijderen van ongewilde toeschouwers nabij het incident en het controleren van de aan- en afwezigheid van de geaffecteerden aan de hand van hun penningen of armbanden.²⁷ Dat alleen aangewezen personen betrokken mochten zijn bij de brandbestrijding had te maken met het handhaven van de openbare orde.²⁸ Niet alleen was brand bij uitstek geschikt voor dieven om de huizen leeg te roven, maar ook gaf het creëren van brandgangen door het slopen van huizen de nodige onrust.

De effectiviteit van de brandkeur van 1685 is te herleiden aan de dossiers die Jan van de Heyden bij heeft gehouden. In de periode van 1669 tot 1673, voor de komst van zijn slangbrandspuit, zou de brandschade per jaar in Amsterdam f341.376 hebben bedragen. In de periode 1682 tot 1687 zou dit slechts f3670 geweest zijn.²⁹ Gedurende een periode van 20 jaar nam de kostenpost van brandschade dus met 90% af. Uit deze dossiers komt echter ook naar voren dat de meeste branden plaatsvonden in woningen of bedrijven, ouderenzorginstellingen worden niet genoemd.³⁰

Niet alleen de brandveiligheid werd verbeterd, maar ook de openbare veiligheid stond steeds meer centraal. Het stadsbestuur diversifieerde haar taken op het gebied van openbare veiligheid gedurende de 17e eeuw steeds meer. Zo werd in 1668, op voorstel van Jan van der Heyden, meer dan 2500 olielantaarns aangelegd.³¹ Ook mochten brandgevaarlijke industrieën zich na de grote stadsbrand van 1652 niet meer vestigen in woongebieden, maar moesten deze worden herbouwd in het nieuwe én brandveiligere stadsuitbreidingsgebied van Amsterdam.³²

Toch blijkt uit dit centrale concept van brandveiligheid niet welke invloed het had op de Amsterdamse ouderenzorginstellingen. Dit maakt het interessant om te kijken welke vormen van ouderenzorg er waren en of de ouderenzorginstellingen überhaupt werden beïnvloed door bovengenoemde stedelijke ontwikkelingen.

1.3 Ouderenzorg in de vroegmoderne tijd

Hoewel de ontwikkelingen in het voorkomen en blussen van brand zich doorzetten in de 17^e en 18^e eeuw in Amsterdam, is het tot op heden onduidelijk wat dit concreet betekende voor de oudere bewoners van Amsterdam. Zij konden immers ook worden geconfronteerd met de gevolgen van (stads)branden.

²⁷ Helsloot (eds.), *Brandweer*, 331.

²⁸ Goudsblom. *Vuur en beschaving*, 178.

²⁹ Heyden en van der Heyden de Jonge. *Beschrijving der nieuwlyks uitgevonden en geotrojerde slang-brand-spuiten en haare wyze van brand-blussen*, 41.

³⁰ *Ibidem*, 9-43.

³¹ Helsloot (eds.), *Brandweer*, 309.

³² Langenhuyzen, 'Zekerheid en brand vóór 1800', 206.

Vandaag de dag zijn ouderenzorginstellingen vanzelfsprekend, maar in de vroegmoderne tijd was dit zeker niet het geval. Dat er in Noordwest-Europa concentraties van hulpbehoevende ouderen in diverse vormen van ouderenzorginstellingen voorkwamen, was vrij uniek.³³ Deze unieke situatie kwam voort uit het *European Marriage Pattern* (EMP). Dit huwelijkspatroon hield in dat mannen en vrouwen pas op relatief hoge leeftijd trouwden (gemiddeld 30 jaar), waarna zij een eigen huishouden startten, los van de ouders. Dit laatste staat ook wel bekend als *neolokaliteit*. Daarnaast bleef een relatief groot deel alleenstaand, wat leidde tot nucleaire huishoudens. Dit wil zeggen dat huishoudens doorgaans bestonden uit alleenstaande, verweduwde of getrouwde personen.³⁴ Een onderdeel van het huwelijkspatroon was de *double squeeze*: een situatie waarin twee op hoge leeftijd getrouwde personen geconfronteerd werden met zowel het krijgen van kinderen als twee paar steeds meer zorgbehoevende ouders.³⁵ Mede door de *double squeeze* was het niet altijd vanzelfsprekend dat men hun ouders bleef verzorgen of in huis nam. Men woonde te ver weg of had er simpelweg geen tijd voor. Ongeveer 90% van de ouderen bleef dan ook zo lang mogelijk hun eigen huishouden voeren.³⁶ Wie niet meer zelfstandig kon wonen had tevens de mogelijkheid tot het vormen van collectieve zorg door middel van gilden, burenhulp of het afsluiten van (zorg)contracten met familieleden of naasten. Op deze manier was men toch nog verzekerd van een verzorgde oude dag. Wie een dergelijke regeling echter niet kon treffen moest doorwerken of verviel in de armenzorg.

Enkele van de betere (en duurdere) alternatieven om gegarandeerd te zijn van een verzorgde oude dag' waren de hofjes, proveniers- en gasthuizen. De verschillen tussen deze instellingen lagen in de exploitant, de financiering, de mate van zorg en de kosten die aan het verblijf verbonden waren. Zo werden hofjes doorgaans door rijke burgers of gilden opgezet. Personen die aan de door hun gestelde voorwaarden voldeden konden hier, indien er plek was, tegen een bepaald bedrag hun oude dag doorbrengen. Zij kregen vaak een eigen kamer die werd schoongemaakt door het personeel en konden rekenen op diverse maaltijden.

Proveniershuizen zijn vergelijkbaar met hofjes, maar vaak waren het burgers van de adelstand of de kerk die het huis exploiteerden. Inwoners konden hun verblijf ver van te voren afkopen door één bedrag direct te betalen. De mate van zorg en de wijze waarop de persoon in het huis zou verblijven, waren dan afhankelijk van de voorwaarden die in het zogenoemde provenierscontract werden gesteld.

Gasthuizen waren voornamelijk voor (langdurige) zorg, een soort voorlopers van de moderne ziekenhuizen. Het was daarom niet ongebruikelijk dat ouderen die meer medische zorg nodig hadden langere tijd in een gasthuis verbleven tegen betaling.

³³ A. Boele, A. Bouman en T. de Moor, Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden) in Isabelle Devos, Koen Matthijs & Bart Van de Putte (Eds.), *Kwetsbare groepen in/en historische demografie*. - *Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland Jaarboek Historische Demografie 2014*, 29-36.

³⁴ Boele, Bouman en de Moor, Commerciële huishoudens?, 21.

³⁵ P. Laslett, Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis *Continuity and Change* 3 (2), 1988, 153-157.

³⁶ Boele, Bouman en de Moor, Commerciële huishoudens?, 29-36.

Hoewel slechts enkele vormen van ouderenzorg zijn beschreven geven deze een goed beeld van situaties waarin een collectieve groep van hulpbehoevende ouderen kon worden geconfronteerd met de gevolgen van brand. Om te bepalen in hoeverre de (brand)veiligheid in deze instellingen werd geregeld, is het noodzakelijk om primaire bronnen te onderzoeken in het stadsarchief van Amsterdam.

II. Methode

Het methodologisch gedeelte van dit onderzoek heeft een aantal doelen. Allereerst wordt in de onderzoeksopzet de methode van het onderzoek uiteengezet. Vervolgens worden de gebruikte bronnen nader toegelicht, waarin er zowel aandacht is voor de context als voor de variabelen van de bronnen. Tot slot wordt de algehele validiteit van de toepassing van de bronnen besproken.

2.1 Onderzoeksopzet

In totaal zijn er 27 verschillende bronnen onderzocht, welke afkomstig zijn uit het stadsarchief van Amsterdam. Een van deze bronnen is de Amsterdamse brandkeur van 1685. Uit het theoretisch kader blijkt dat deze keur een interessante indicatie vormt voor een schets van de algemene gang van zaken met betrekking tot brandveiligheid in de stad Amsterdam.³⁷ De andere 26 bronnen komen uit de archieven van het Sint Jacob Bejaardenhuis en het Sint Jorishof.

De gegevensverzameling is op meerdere criteria gebaseerd. Allereerst dienden de bronnen afkomstig te zijn uit Amsterdam en moesten deze binnen de periode 1600-1815 zijn opgesteld. Omdat enkele bronnen na 1800 opgesteld zijn, maar wel dusdanig relevant waren voor het onderzoek, is de periode met 15 jaar uitgebreid. Daarnaast diende de bronnen relevant te zijn met betrekking tot de hoofd- en subvragen. Deze relevantie was afhankelijk van verwijzingen naar brandveiligheid of brand gerelateerde processen. Bovengenoemde criteria leidden voor dit onderzoek tot het gebruik van: brieven, notulen, reglementen en resoluties van het Sint Jorishof en Sint Jacob bejaardenhuis. De selectie van de twee ouderenzorginstellingen was afhankelijk van de mate waarin er relevante bronnen in de respectievelijke archieven waren te vinden.

2.2 Onderzoeksmethode

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de hand van twee verschillende analysemethodes. De Amsterdamse brandkeur van 1685 is middels een kwantitatieve data-analyse onderzocht.³⁸ De brieven, notulen, reglementen en resoluties leende zich niet voor een kwantitatieve onderzoeksmethode en zijn daarom onderzocht door middel van een kwalitatieve tekstanalyses op basis van een interpretatieve invalshoek.³⁹

De keuze voor deze opzet is gebaseerd op drie redenen. Allereerst is deze methode gebaseerd op de realiseerbaarheid. In de beschikbare tijd kan er slechts een select aantal gegevens onderzocht worden. Dit maakt een combinatie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek het meest pragmatisch.

Ten tweede leent de Amsterdamse brandkeur uit 1685 zich beter voor een data-analyse dan de bronnen uit de archieven van ouderenzorginstellingen.⁴⁰ De bronnen uit de archieven vragen voor een nuttig gebruik een kwantitatieve tekstuele analyse. Zodoende is voor een objectieve afgewogen conclusie een combinatie van onderzoeksmethoden nodig.

³⁷ Nationaal Brandweer Documentatie Centrum, Brand-Keure der Stad Amsterdam, vervat in drie deelen (Amsterdam 1685).

³⁸ A. Bryman, *Social Research Methods 4de editie* (Oxford 2013) 159-163.

³⁹ Bryman, *Social Research Methods 4de editie*, 379-388.

⁴⁰ NBDC, Brand-Keure der Stad Amsterdam.

Tot slot is er gekozen voor een interpretatieve benadering vanwege het beperkte referentiekader waarin wordt gewerkt. Doordat dit onderzoek voor het eerst de centrale concepten van brandveiligheid en ouderenzorg in de 17^e en 18^e eeuw combineert, is er een gebrek aan wetenschappelijke literatuur. Dit beperkte referentiekader belemmert het opstellen van een objectieve hypothese, wat een interpretatieve werkwijze tot gevolg heeft.

2.2.1 Database(s)

Om het onderzoek gestructureerd te houden, onderlinge vergelijking mogelijk te maken en overzicht te creëren, zijn alle 27 bronnen in een database gezet.⁴¹ Er is een algemene combinatie database opgesteld waarin alle gegevens staan over wie de bron heeft opgesteld, waar en wanneer dit is gebeurd en op welke instelling deze bron betrekking heeft.

Daarnaast wordt er aangegeven of er in de bronnen verwijzingen staan naar een of meerdere taken van de in het theoretisch kader besproken veiligheidsketen.⁴² Van de 27 bronnen verwijzen er 13 naar een of meerdere taken van de veiligheidsketen. De bronnen waarin geen verwijzing is te vinden dienen vooral om de context van de andere bronnen te verklaren of te beschrijven.

Het creëren van een overzicht is niet voldoende om een volledig beeld te krijgen van de bronnen. Dit heeft geleid tot de keuze om de brandkeur over drie aparte databases te verdelen. Ook de bronnen van zowel het Sint Jacob als het Sint Jorishof zijn elk in een eigen database ingedeeld. In deze databases wordt aangegeven op welke taken van de veiligheidsketen de regelingen in de ouderenzorginstellingen betrekking hadden. Op deze manier blijft, ondanks de combinatie van een kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethode, de structuur en objectiviteit van het onderzoek gewaarborgd.

2.3.1 De Amsterdamse brandkeur uit 1685

Uit het theoretisch kader blijkt dat de Amsterdamse brandkeur uit 1685 tot op zekere hoogte de stedelijke ontwikkelingen met betrekking tot brandveiligheid kan aantonen. Omdat het doel van de keur was om bepaalde zaken (juridisch) te reguleren is de inhoud statisch van aard.

Betreffende de periodisering. De oudste bekende Amsterdamse brandkeur komt uit 1399. Deze keur vormde als het ware de basis voor de keuren die daarna werden uitgevaardigd. Zo komen diverse elementen, zoals het principe van de burenbrandplicht, in alle latere versies terug.⁴³ De keuze voor het gebruik van de brandkeur uit 1685 komt voort uit de langdurige toepassing. De keur heeft tot aan de oprichting van de Amsterdamse beroepsbrandweer in 1874 dienst gedaan, met uitzondering van de jaren 1857-1863.⁴⁴ De keur is in 1807, nog wel een keer herdrukt, maar bleef in essentie hetzelfde.⁴⁵

⁴¹ Volledige database terug te vinden als upload: Verhulst_Ferdi_Database(s).

⁴² IFV, *Module Brand Manschap A Oriëntatie*, 8-9.

⁴³ Verburg. *In vuur & vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding*, 56.

⁴⁴ Koppers, *De Amsterdamse Brandweer vroeger en nu*, 24.

⁴⁵ Verburg. *In vuur & vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding*, 57.

De Amsterdamse brandkeur uit 1685 reguleerde het bluswezen door middel van maatregelen op drie gebieden: preventie, repressie en preparatie. De verschillende maatregelen vormen de variabelen voor de data-analyse en zijn geïnclassificeerd op basis van het gedrag dat werd getracht te reguleren. Welke processen bij welke variabelen horen, is terug te vinden in de respectievelijke databases die opgesteld zijn.⁴⁶ De drie beschreven delen zijn:

Deel 1: 'voorkominge van het ontstaan van Brand' in andere woorden de preventie taak. Aanwezige variabelen zijn regels betreffende de opslag, productie, gebruik en vervoer van (brand)gevaarlijke stoffen, bouwkundige regels, juridische vereisten, regels betreffende het gebruik van vuur, toegang tot (blus)water en verantwoordelijkheden;

Deel 2: 'de ordres tot het spoedig uytten van Brand' in andere woorden de repressie taak. Aanwezige variabelen zijn regels betreffende premies en boetes (financiën), openbare- en repressieve veiligheid, brandbestrijding, alarmering, commandovoering, melding, opkomst, inrukken en nazorg;

Deel 3: 'hoe de Blusch-gereetschappen' in goeden staat en reparatie moeten worden onderhouden; waar die zijn geplaatst, en 'hoe veer de zelve 3 by ontstane Brand uytgebracht moeten worden' in andere woorden de preparatieve taak. Aanwezige variabelen zijn regels betreffende preparatie, paraatheid, aanstelling, oefeningen en taken.

Aan de hand van bovenstaande variabelen kan een analyse worden gemaakt die procentueel laat zien welk type maatregelen werden verordonneerd om de (brand)veiligheid van de stad Amsterdam te waarborgen. Deze gegevens kunnen vervolgens een beeld schetsen van de algemene gang van zaken in Amsterdam.

2.3.2 Het Sint Jacob

Het Sint Jacob was oorspronkelijk een rooms-katholiek samenwerkingsverband van kloosters en parochies voor armen. Sinds de 17^e eeuw besteedde welgestelde Amsterdamse families hun hofjes uit aan het Sint Jacob. Hierdoor kreeg het Sint Jacob aan het eind van de 18^e eeuw zeggenschap over vijf verschillende hofjes in Amsterdam op diverse locaties. Aan het hoofd stond een college van regenten, ook wel armvaders en later bezorgers genoemd.

Betreffende de periodisering strekt het archief van de het Sint Jacob van de 14^e tot en met de 19^e eeuw. Ondanks deze langdurige periode zijn er slechts voor drie van de vijf hofjes daadwerkelijk relevante bronnen te vinden in de archieven. Dit zijn het Hamer en Bouwershof, het Swigtershofje en het hofje 'Liefde is 't fundament'.

Het archief van het Sint Jacob bejaardenhuis bevat een aantal interessante bronnen met verwijzingen naar brandpreventie en incidenten. Allereerst vormen verzoekbrieven tot vrijstelling van militaire dienst van de regenten een aanwijzing in de mate van betrokkenheid bij eventuele ondersteunde werkzaamheden voor de geaffecteerden.⁴⁷

Welke werkzaamheden dit precies waren, staat beschreven in het reglement van de gewapende burgermacht dat bij het archiefstuk was toegevoegd.⁴⁸

⁴⁶ Volledige database terug te vinden als upload: Verhulst_Ferdi_Database(s).

⁴⁷ 440-24. Stukken betreffende de pogingen van collectanten tot vrijstelling van dienst in en contributies aan de gewapende burgermacht, 1806 – 1808.

⁴⁸ Ibidem.

Meer specifiek is het reglement van het Hamer en Bouwershof uit de 17^e eeuw waarin richtlijnen voor de oprichting en de exploitatie zijn opgesteld.⁴⁹ Eenzelfde reglement is beschikbaar van het Swigtershofje, uit januari 1785.⁵⁰ Van het hofje 'Liefde is 't fundament' is een reglement overgebleven waarin nauwkeurig is bijgehouden wie de leiding hadden en wat hun verantwoordelijkheden waren.⁵¹ Op basis van deze verzoekbrieven en de reglementen kan (deels) een beeld betreffende de (brand)veiligheid in de verschillende hofjes worden geschetst.

2.3.3 Het Sint Jorishof

Het Sint Jorishof werd naar alle waarschijnlijkheid begin 15^e eeuw gesticht onder de naam van Sint Jorisgasthuis. In het gasthuis zaten in eerste instantie lepralijders. Toen zij eind 15^e eeuw verhuisd werden naar een gasthuis buiten de stadsmuren, kreeg de instelling de naam het Sint Jorishof. Het ging zich richten op de verzorging van geestelijk gehandicapten en proveniers. Aan het hoofd van de instellingen stonden vanaf de 17^e eeuw vier regenten en drie regentessen.

Het archief van het Sint Jorishof bevat een aantal interessante bronnen met verwijzingen naar de algemene gang van zaken en de lokale (brand)veiligheid. Deze bronnen stammen voornamelijk uit het einde van de 18^e eeuw. Echter, bij een aantal bronnen ontbreekt datering. Het stadsarchief van Amsterdam is er desondanks zeker van dat de bronnen uit de 17^e of 18^e eeuw komen

Net als de regenten in het Sint Jacob Bejaardenhuis, verzochten ook de regenten van het Sint Jorishof vrijstelling van dienst in de schutterijen.

Een brief van de burgemeester van Amsterdam uit mei 1685 bevestigt dit.⁵² Zowel van de regenten van het Sint Jacob als van de bestuurders van het Sint Jorishof werd niet verwacht dat ze de geaffecteerden kwamen helpen in geval van brand.

Bronnen die specifiek ingaan op de (brand)veiligheid in het Sint Jorishof zelf zijn de notulen van vergaderingen van de regenten uit maart 1804 en januari 1805.⁵³ Het was aan de hand van deze vergaderingen dat er drie resoluties werden opgesteld die de brandveiligheid in het Sint Jorishof diende te gaan verbeteren. Twee van deze resoluties hadden betrekking op het meenemen van kolen door verpleegden en komen uit 1805 en 1806.⁵⁴ De derde resolutie betrof het afsluiten van kamers van verpleegden en stamt uit 1804.⁵⁵ Tevens een interessante bron is de instructie voor het personeel van het Sint Jorishof uit de 18^e en 19^e eeuw.⁵⁶ Hierin staan onder andere de taken van het personeel beschreven met betrekking tot het voorkomen van brand en wat zij moeten bij het uitbreken van een brand.

⁴⁹ 440-414. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het Hamer en Bouwershof, 1634-1888.

⁵⁰ 440-422. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het Swigtershofje, 1754-1897.

⁵¹ 440-428. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het hofje 'Liefde is 't fundament', 1624-1934.

⁵² 369-321 Brief van burgemeesters betreffende vrijstelling van regenten van militaire dienst; met authentiek afschrift, 1685.

⁵³ 369-504. Notulen van regenten, 1794-1805.

⁵⁴ 369-511. Resoluties betreffende het meenemen van kolen door verpleegden, 1805-1806.

⁵⁵ 369-512. Resoluties betreffende het afsluiten van kamers van verpleegden, 1804.

⁵⁶ 369-509. Instructies voor personeel, 18^e en 19^e eeuw.

2.4 Validiteit en betrouwbaarheid

Wat betreft de validiteit van de primaire bronnen; allereerst is het bekend dat er diverse bronnen en brandkeuren verloren zijn gegaan bij brand. Het aantal bronnen is dus beperkt en onvolledig. Bovendien moet er rekening worden gehouden met de kwaliteit van deze documenten: het is aannemelijk dat niet alles met betrekking tot preventie en repressie tot in detail werd uitgeschreven. Zoals blijkt uit het theoretisch kader kan er sprake zijn geweest van een sociale norm betreffende brandveiligheid. Daarbij komt naar voren dat het niet ongebruikelijk was om, tot op zeker hoogte, zaken ad hoc te regelen.

Een eventuele verklaring voor deze manier van werken kan liggen in financiële overwegingen: perkament was zeker in de 17^e en 18^e eeuw een kostbaar goed. Zo min mogelijk regelen op papier kan in sommige gevallen dus financieel aantrekkelijker zijn geweest. Wat wel moet worden benadrukt, is dat de afwezigheid van bewijs geen bewijs van afwezigheid is.⁵⁷ Kortom, wellicht zijn er meer bronnen en werden zaken op een andere manier geregeld dan nu wordt verondersteld, maar het geschetste beeld is wat de gebruikte bronnen en kennis ons leert.

Een tweede kenmerk dat van belang is voor de validiteit van de brandkeuren is de juridische aard ervan. Dit maakt het aannemelijk dat het geen 'ego documenten' zijn of bronnen die willens en wetens zijn aangepast of op een bepaalde manier zijn geïnterpreteerd om afspraken anders uit de verf te laten komen.

Een derde punt waar rekening mee moet worden gehouden is dat de brandkeur van 1685 was opgesteld om de algemene stedelijke veiligheid te verbeteren en dat concrete maatregelen met betrekking tot ouderenzorginstellingen dus niet aanwezig waren. Een gevolg hiervan is dat de interpretatie van de brandkeur voor de bestuurders van de instellingen niet afhankelijk hoefde te zijn van een voorgeschreven norm. Zij konden deze norm zelf bepalen.

Wat betreft de ouderenzorginstellingen speelt voornamelijk de tand des tijds de grootste rol. Zowel de archieven van het Sint Jacob als het Sint Jorishof bevatte bronnen uit de 14^e tot en met 19^e eeuw. Het is niet mogelijk te achterhalen in hoeverre deze archieven compleet en de bronnen volledig aanwezig zijn. Zodoende zijn er niet altijd voorschriften, reglementen of afspraken die zwart-wit tegenover elkaar kunnen worden gezet. Als gevolg hiervan zal voornamelijk het ontbreken van bronnen problemen opleveren en niet zozeer de manier waarop ze zijn opgesteld of de inhoud er van.

De betrouwbaarheid van dit onderzoek is door het gebrek aan concrete bronnen niet heel hoog. Normaliter zou dit een probleem zijn, maar omdat een "nieuw" historisch fenomeen onderzocht wordt, is enige kennis nog altijd beter dan geen kennis. Door middel van vervolgonderzoek zou de betrouwbaarheid van dit eerste onderzoek nog altijd bevestigd of weerlegd kunnen worden.

⁵⁷ W.C. McGrew, 'Chimpanzee Material Culture: what are its limits and why?' in R.A. Foley (red), *The Origins of Animal Behavior* (London 1991) 13.

III. Resultaten

Om te bepalen in hoeverre er op stedelijk niveau en in de zorginstellingen rekening werd gehouden met brandveiligheid, wordt in onderstaande analyse eerst de meer algemene Amsterdamse brandkeur van 1685 behandeld evenals de verzoekbrieven van de regenten tot vrijstelling van diensten in de schutterij en/of burgerwacht. Vervolgens wordt er dieper ingegaan op de bronnen die specifiek betrekking hebben op brandveiligheid in de ouderenzorginstellingen zelf.

3.1 De Amsterdamse brandkeur en de verzoekbrieven

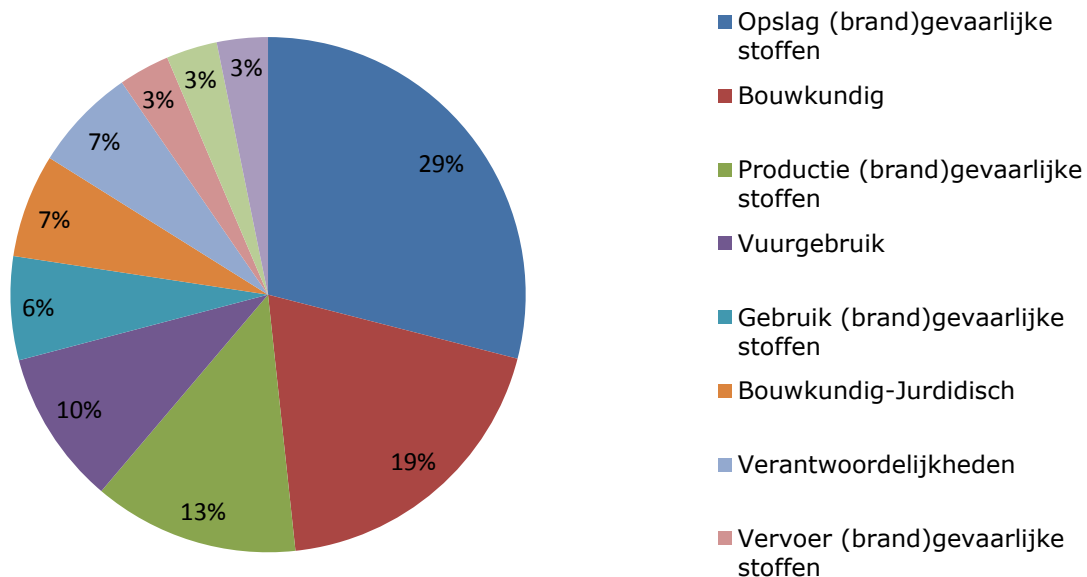
Uit de Amsterdamse brandkeur van 1685 blijkt dat de ordonnantie is opgesteld op de 'ordes' van de 'Heeren van den Gerechte' van de stad Amsterdam. Met deze 'Heeren van den Gerechte' wordt met alle waarschijnlijkheid het stadsbestuur van 1685 bedoeld. Ten tijde van de publicatie op 6 april 1685 waren de volgende bestuurders aanwezig: de stedehouder Mr. Dirk Pater, de hoofdofficier Mr. Jacob Boreel, de burgemeester Mr. Nicolaas Witzen en de schepenen Mr. Hendrik Bikker en Pieter Reaal.⁵⁸ Verschillende stadsbestuurders waren zodoende betrokken bij het uitvaardigen van de brandkeur. Opvallend is dat het bij uitvaardigen blijft, de bestuurders werden niet als handhavers aangesteld. Dit takenpakket werd toebedeeld aan de twee generaal-brandmeesters, de officieren en de brandmeesters. Zij werden belast met het uitvoeren van de preventieve, preparatieve en repressieve taken die werden beschreven in de brandkeur.

Hieruit blijkt dat het stadsbestuur de verantwoordelijkheid op zich nam om de brandveiligheid te reguleren, maar dat de handhaving werd gelegd bij de betreffende officieren. Dit is hetzelfde beeld als blijkt uit het theoretisch kader: het stadsbestuur reguleerde de openbare (brand)veiligheid maar delegeerde de handhaving.

Maar wat reguleerde de brandkeur dan precies? Een data-analyse van het eerste deel, 'voorkominge van het ontstaan van Brand' of in andere woorden het preventieve domein, levert de volgende gegevens op. Ongeveer de helft van alle 31 preventieve maatregelen hadden betrekking op de opslag van (brand)gevaarlijke stoffen (29%) en bouwkundige regels (19%). Ook waren de productie van de (brand)gevaarlijke stoffen (13%), het gebruik van vuur (10%) en het gebruik van (brand)gevaarlijke stoffen (6%) aan banden gelegd. Onderdeel van de preventieve maatregelen waren ook de bouwkundig-juridische maatregelen, dit zijn de vergunningen die vereist waren voor het werken met vuur (7%). Daarnaast behoorden de verantwoordelijkheden van de generaal-brandmeesters (6%), het vervoer van (brand)gevaarlijke stoffen (3%), juridische bepalingen (3%) en de toegang tot het bluswater (3%) tot de preventieve maatregelen. Bovengenoemde gegevens laten duidelijk zien dat 51% van de preventieve maatregelen gericht was op het voorkomen van brand door middel van de opslag, de productie, het gebruik en het vervoer van (brand)gevaarlijke stoffen. Dit is een opvallend resultaat, aangezien uit het theoretisch kader blijkt dat het stadsbestuur voornamelijk de veiligheid probeerde reguleren door middel van bouwkundige maatregelen. Een mogelijke verklaring voor dit verschil zou kunnen liggen in het feit dat de 'verstening' zich in 1685 al grotendeels had doorgezet, waardoor er minder bouwkundige maatregelen nodig waren.

⁵⁸ NBDC, Brand-Keure der Stad Amsterdam.

Soorten preventieve maatregelen in de Amsterdamse brandkeur van 1685

Figuur 1 Soorten preventieve regels

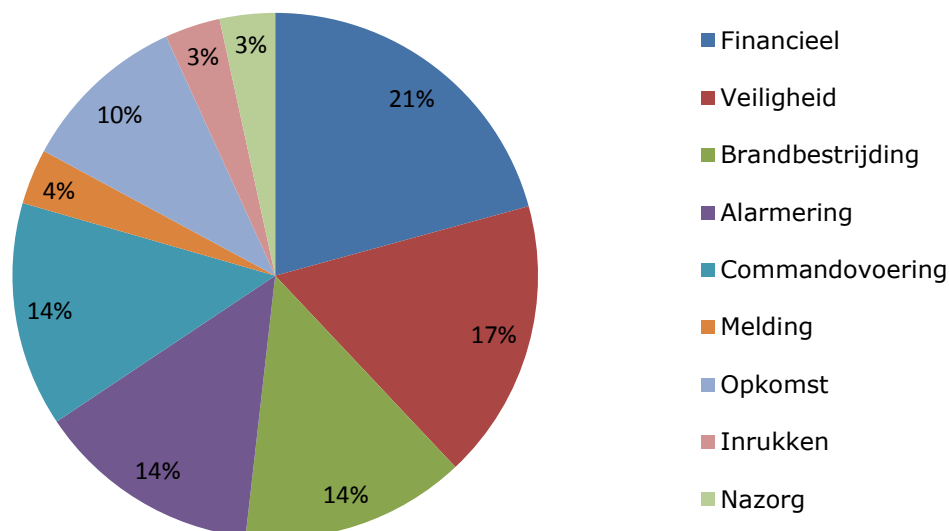
Het tweede deel van de brandkeur, 'de ordres tot het spoedig uytten van Brand' of in andere woorden het repressieve domein, levert de volgende gegevens op. Van de 29 maatregelen had 21% betrekking op financiële aangelegenheden zoals loon, boetes, premies en schadevergoedingen. Als het op veiligheid aankomt, ging 17% van de regels daarover. Dit waren vooral regelingen betreffende de openbare orde en veiligstellen van eventuele resterende inboedel. Zowel aan brandbestrijding, alarmering als commandovoering werd slechts 14% van de maatregelen besteed. Dit waren voornamelijk procedures met betrekking tot de wijze van alarmering en blussing. De commandovoering beslaat voornamelijk regels over de hiërarchie tijdens een incident. Slechts 10% van de regels hadden betrekking op de opkomst. Opkomst wil zeggen hoeveel mensen met welke materialen naar de plaats van het incident moesten komen. Het inrukken en de nazorg na een incident omvatten allebei slechts 3% van de regelgeving.

Een opvallende bevinding is dat slechts 14% van de repressieve taken in de keur daadwerkelijk over de brandbestrijding zelf gaat. De nadruk lag voornamelijk op het feit wie waar verantwoordelijk voor was (van alarmeren tot nazorg) en eventuele sancties.

Deze discrepantie valt echter te nuanceren, aangezien de keur als voornaamste doel had de brandveiligheid te reguleren. Het was de handleiding van Jan van der Heyden zelf waarin stond hoe men dan het beste een brand kon bestrijden.⁵⁹

⁵⁹ Heyden en Heyden de Jonge. Beschrijving der nieuwlyks uitgevonden en geotrojeerde slang-brand-spuiten en haare wyze van brand-blussen.

Soorten repressieve maatregelen in de Amsterdamse brandkeur van 1685

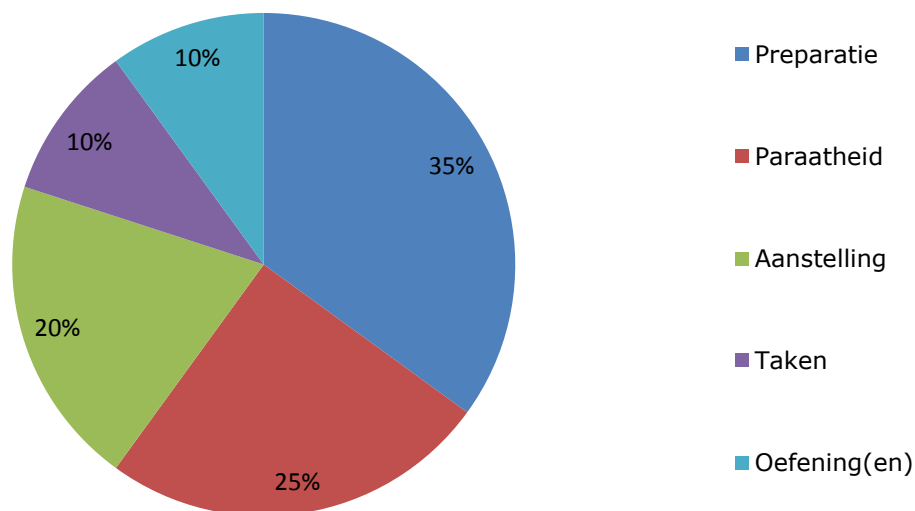

Figuur 2 Soorten repressieve regels

Uit het derde en laatste deel, 'hoe de Blusch-gereetschappen' in goeden staat en reparatie moeten worden onderhouden; waar die zijn geplaatst, en 'hoe veer de zelve 3 by ontstane Brand uytgebracht moeten worden', of met andere woorden de preparatieve taak, komen de volgende gegevens naar voren. Grofweg een derde (35%) van de 20 maatregelen gaat in op preparatieve taken als de verdeling en functioneren van het materiaal. Exact 25% van de regels betreft de paraatheid. Deze term betekent dat de juiste spullen op de correcte plekken werden geplaatst, dat deze naar behoren werkten en dat er voldoende personeel was om de materialen te bemannen. Wat betreft aanstelling (20%), taken (10%) en oefeningen (10%) zijn de regels duidelijk. Betreffende aanstelling wordt bijgehouden wie wat moet ontvangen, wat de taken zijn van die persoon en hoe vaak hij moet oefenen.

Uit het derde deel blijkt dat het Amsterdamse stadsbestuur de preparatieve zijde van het georganiseerd bluswezen essentieel achtte voor de brandveiligheid van de stad. Dit had waarschijnlijk als oorzaak dat men snel genoeg bij een brand moest kunnen komen, zodat deze nog geblust kon worden voor een brand te groot werd. Dit komt overeen met het theoretisch kader: ook daaruit blijkt dat het stadsbestuur investeerde in de preparatieve zijde van het georganiseerde bluswezen. De Amsterdamse brandkeur uit 1685 maakt, in combinatie met het theoretisch kader, al enigszins duidelijk dat de brandveiligheidszorg op stedelijk niveau voornamelijk was gericht op het voorkomen van brand. Mocht er toch brand uitbreken, dan was het voornamelijk een kwestie wie verantwoordelijk was voor de afhandeling van het incident.

Soorten preparatieve maatregelen in de Amsterdamse brandkeur van 1685

Figuur 3 Soort preparatieve regels

Wat niet duidelijk wordt uit de keur is in hoeverre de bestuurders van de ouderenzorginstellingen te maken kregen met deze regelingen. Bronnen die meer kunnen vertellen over de relatie tussen brandveiligheid op stedelijk niveau en de invloed daarvan op de instellingen zijn verzoekbrieven tot vrijstelling van diensten in de schutterij of burgerwacht. In het archief van het Sint Jorishof is een brief van de burgemeester van Amsterdam te vinden uit mei 1685, waarin de regenten worden vrijgesteld van diensten in de schutterij.⁶⁰ Van het Sint Jacob zijn ook dit soort bronnen overgeleverd, alleen dan vanuit het begin van de 19^e eeuw. Zo bevatte het archief van het Sint Jacob een reglement van de burgerwacht en verzoekbrieven van de regenten tot vrijstelling van diensten in deze wacht.⁶¹

Zoals uit het theoretisch kader blijkt, werden burgers geacht zich in te zetten voor de collectieve veiligheid door te participeren in de plaatselijke schutterijen of burgerwachten. Teven kwam naar voren dat deze schutterijen diverse (ondersteunde) taken hadden als het aankwam op het blussen van brand en het handhaven van de openbare veiligheid. Dat de burgerwacht een belangrijke rol speelde bij de handhaving van de openbare orde en het verlenen van ondersteunende werkzaamheden tijdens het repressief optreden, blijkt ook uit het 'Reglement op den stedelijken dienst der gewapende burgermagt'.⁶²

⁶⁰ 369-321 Brief van burgemeesters betreffende vrijstelling van regenten van militaire dienst; met authentiek afschrift, 1685.

⁶¹ 440-24. Stukken betreffende de pogingen van collectanten tot vrijstelling van dienst in en contributies aan de gewapende burgermacht, 1806 – 1808.

⁶² 440-24. Stukken betreffende de pogingen van collectanten tot vrijstelling van dienst in en contributies aan de gewapende burgermacht, 1806 – 1808.

Zo wijst artikel 2 uit het reglement dat er zelfs een apart 'Brand-piquet' was waarin de volgende taken werden beschreven:

*'Dat alle avenuën van den brand behoorlijk worden bezet, dat aan de belende huizen, en aan het huis zelf, behoorlijke posten worden geplaatst. Dat er binnen zijn bezetting, die behoorlijke ruimte plaats heeft, dat de spuiten ongehinderd hunne werking kunnen volbrengen.'*⁶³

Het wordt niet geheel duidelijk uit het reglement of er ook van de leden van de burgerwacht werd verwacht dat ze hielpen met het blussen van de brand. Wat wel bekend wordt, uit zowel het theoretisch kader als de bronnen, is dat de leden van de schutterij of burgerwacht ervaring op konden doen met de werking van de repressieve zijde van het georganiseerde bluswezen. Dit is een interessante kwestie, omdat men op deze manier kennis over brandveiligheid kon opdoen en eventueel kon toepassen in de praktijk.

Wat echter blijkt uit de archieven van zowel het Sint Jacob Bejaardenhuis als het Sint Jorishof is dat de regenten vrijstelling vroegen van diensten in de schutterijen of burgerwachten en zodoende deze ervaring niet opdeden. Zo is er een brief van de burgemeester van Amsterdam uit mei 1685, bestemd voor de regenten van het Sint Jorishof.⁶⁴ In deze brief wordt onder andere het volgende toegezegd:

*'Burgemeesters ende regeerders der stad Amsterdam hebben goetgevonden de regenten van 't Leprosen-huys ten opzichte van haaren dienst van nu voortaan te eximineren en vry te verklaren, so wel des somers, als des winters van tochten, waghten en oprecken.'*⁶⁵

Er wordt in de brief geen reden gegeven waarom de regenten geen deel hoeven te nemen aan enige vorm van militaire diensten, maar het lijkt aannemelijk dat zij vrijstelling kregen omdat zij zich al inzetten voor het collectief middels hun bestuurswerkzaamheden in de ouderenzorginstellingen. Ook de regenten van het Sint Jacob Bejaardenhuis dienden vanaf 1800 verzoek na verzoek in voor vrijstelling van diensten in de burgerwacht. Ook deze verzoeken werden keer op keer gehonoreerd.⁶⁶ Uit deze verzoekbrieven valt af te leiden dat de regenten van het Sint Jorishof van 1685 geen deel hoefden te nemen aan de activiteiten van de schutterij. De regenten van het Sint Jacob werden in elk geval vanaf 1800 niet geacht enige ondersteunde repressieve werkzaamheden te verrichten ten tijde van brand in de burgerwacht. Een gevolg van vrijstellingen kan zijn dat de regenten benodigde kennis over brandveiligheid niet opdeden en dat dit wellicht zijn weerslag vond in de mate van brandveiligheid in de ouderenzorginstellingen onder hun beheer.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ 369-321 Brief van burgemeesters betreffende vrijstelling van regenten van militaire dienst; met authentiek afschrift, 1685.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ 440-24. Stukken betreffende de pogingen van collectanten tot vrijstelling van dienst in en contributies aan de gewapende burgermacht, 1806 – 1808.

Al met al blijkt uit deze bronnen dat bestuurlijke maatregelen uit de Amsterdamse brandkeur van 1685 de regenten van de twee ouderenzorginstelling niet direct lijken te beïnvloeden. Daarbij waren er waren geen regels die specifiek gericht waren op openbare ouderenzorginstellingen en kwamen de regenten niet alleen niet in contact met brandveiligheid op bestuurlijk niveau, maar deden zij ook geen praktijkervaring op.

3.2 Brand(on)veiligheid in ouderenzorginstellingen

Dat er op stedelijk niveau op diverse manieren invulling werd gegeven aan het reguleren van de (brand)veiligheid moge duidelijk zijn. Maar in hoeverre was er regelgeving op het gebied van brandpreventie en -bestrijding in de Amsterdamse ouderenzorginstellingen? En wanneer werden eventuele regelgevingen aangepast na incidenten? In twee van de vijf hofjes onder het beheer van het Sint Jacob bejaardenhuis zijn in de reglementen regel(s) te vinden met betrekking tot brand. Allereerst stelt artikel 5 van het 'Reglement voor de bewoners van het Hamer-hofje op de Heerengracht' het volgende:

*'De geene van de bewoonders, die de vrede stoort, scheld of vloekt, zich in den drank te buiten gaat, achteloos met vuur en licht omgaat, dove kolen of asch in houten bakken of vaatjes houdt, en na daar over vermaand te zijn, zich daar niet van onthoudt, zal van het hofje worden afgezet.'*⁶⁷

Hoewel een datering ontbreekt, stamt dit reglement waarschijnlijk uit het begin van de 17e eeuw, toen het hofje werd opgericht. Van de tien artikelen had er slechts één betrekking op brandveiligheid. Uit dit artikel blijkt dat men uit het hofje kon worden gezet als zij achteloos met vuur, licht, kolen of as omgingen. Het achteloos omgaan met kolen of as komt ook voor in artikel 14 van het de brandkeur uit 1685.⁶⁸ In dit artikel wordt nadrukkelijk verboden dat men hete as of kolen op straat mag werpen. Toch wordt niet duidelijk wat er precies onder het ambigue begrip 'achteloos' valt.

Hieruit valt af te leiden dat de regenten die dit reglement hebben opgesteld uitgingen van een zekere mate van kennis betreffende het gebruik van vuur en het voorkomen van brand. Dit komt in theorie sterk overeen met de sociale norm van Goudsblom op het gebied van brandveiligheid, zoals besproken in het theoretisch kader. Een vergelijkbare regel betreffende sociale ziet men terug in het 'Reglement voor de bewoonster van het St. Jans Oude vrouwen Zwigters Familie-hofje' uit januari 1785.⁶⁹ Artikel 2 van dit reglement stelt het volgende:

'Die zich in sterke drank te buiten gaat, den vreden stoort, scheldt, of vloekt, zich met bedelen ophoudt, achteloos met vuur en licht omgaat, de doove-koolen en assche in houten bakken, in plaats van steen of yzeren doofpotten verzamelt; en daar driemaal vermaand zynde, niet willen luysteren of ooit de vermaaning der regenten. By overtuiging van verdere grote fouten hoe genaam, wederstreeft zo zonder toegeevendheid uitgezet, en nimmer daarna ter inwooninge geadmitteerd worden.'

⁶⁷ 440-414. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het Hamer en Bouwershof, 1634-1888.

⁶⁸ NBDC, Brand-Keure der Stad Amsterdam.

⁶⁹ 440-422. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het Swigtershofje, 1754-1897.

Artikel 2 van dit reglement is nagenoeg hetzelfde als artikel 5 van het Hamer-hofje. Ook in dit geval waren er tien artikelen en wederom had slechts een van deze artikelen betrekking op (brand)veiligheid. Net zoals in het Hamer-hofje wordt ook hier een bepaalde mate van voorkennis verwacht van de bewoners en worden zij geattendeerd op het correct opbergen van kolen en as.

Een opvallend verschil is dat de bewoners in dit hofje eerst drie vermaningen krijgen alvorens zij uit het hofje worden gezet. Daarbij is de plaatsing van de regel interessant. Net zoals in artikel 5 van Hamer-hofje wordt men allereerst verboden de vrede te verstoren, te vloeken of ongeoorloofd te bedelen. Pas daarna wordt men voorgeschreven om voorzichtig met vuur om te gaan.

Tot slot wordt in de oprichting- en exploitatiedocumenten van het hofje Liefde is 't Fundament (1625-1934) nauwgezet bijgehouden wie het hofje bestuurde.⁷⁰ Wat echter ontbreekt, zijn de verantwoordelijkheden die bij de bestuursfunctie hoorden, evenals een reglement. Dit geeft een indicatie dat waarschijnlijk niet alle hofjes een geschreven reglement hadden.

De genoemde reglementen vertellen in zekere mate al iets over de brandveiligheid in ouderenzorginstellingen. De bronnen uit het archief van het Sint Jorishof leveren nog meer informatie op met betrekking tot de brandveiligheid in ouderenzorginstellingen. Hoewel de meeste bronnen uit het einde van de 18^e eeuw dateren, vormen deze tot nu toe wel de meest concrete informatiebronnen. Een van deze bronnen is de 'Instructie voor het personeel'.⁷¹ In deze instructie wordt beschreven wat de taken en verantwoordelijkheden zijn van de ziekenmoeder, de bakker, de binnenvader en de keukenmoeder. Een aantal artikelen verwijzen naar handhaving van regels, werkzaamheden waar vuur bij betrokken is en wat de procedure was in het geval van brand. Voor alle personeelsleden werd apart beschreven wat hun verantwoordelijkheden waren

Zowel van de binnenmoeder als de binnenvader werd verwacht dat zij de regels van de regenten zouden handhaven. Uit artikel 1 voor de binnenvader blijkt ook dat hij de bevoegdheid had om bij kleinigheden zelf een straf aan de desbetreffende persoon op te leggen.

*'Hij zal het algemeen toezicht hebben op het geenen 't huis betreft en zorg dragen dat ordonnanties door regenten of regentessen, reeds ten dien opsigt gemaakt of nog te maaken, behoorlijk worden nagekomen, en ingevalle van overtreding daar van kennis geven aan dat comptoir. (...) Regenten nog regentessen niet telkens om alle klijnigheden zouden behoeven te vergaderen, zal hij op zijn eigen autoriteit de ongerhoorzamen commensaalen eenige daagen de saale moogen ontzeggen, of andere geringe pentiliteiten moogen opleggen mits kennis geevende aan de presedicerende regent.'*⁷²

⁷⁰ 40-428. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het hofje 'Liefde is 't fundament', 1624-1934.

⁷¹ 369-504. Instructies voor personeel, 18^e en 19^e eeuw.

⁷² Ibidem.

De artikelen 4 tot en met 5 voor de binnenvader zijn specifiek gericht op het voorkomen van brand. Artikel 6 beschrijft zijn taken in het geval van een daadwerkelijke brand.⁷³

'Artikel 4: alle defommensaalen zullen voor des avonds voor half negen uren moeten in huis zijn, na welken tijd de poorten zullen gesloten worden, en zullen na negen uren geen licht mogen op hebben, nog vuur in de stoven, en zo iemand benodigden word hier tegen gehandelt te hebben, zal de zodanige, voor den tijd van zes weken moeten uit het huis gezet.'

'Artikel 5: Hem met ten allersterkste aanbevolen eene bijzondere zorg te dragen op al het geene maar uit ongemak van brand of dergelijke zouden kunnen ontstaan.'

'Artikel 6: bij onverhoopt van ongeluk van brand moet hij binnen vader zorg dragen dat onmiddellijk daar van kennis werde gegeven aan regenten en regentessen, alsmede aan de generaal-brandmeester, en dat de deur van de kelder in de Slijpstraat werden open gemaakt en een man daar bij gestelt om wagt te houden, ten einde regenten en regentessen, voornoemd, door deze op een gemakkelijk wijze binnen huize kunnen koomen.'

Op basis van deze drie artikelen kunnen er een aantal constatering worden gedaan. Allereerst hadden de bewoners de mogelijkheid om zelf licht te gebruiken en hadden ze toegang tot plekken met stoven. Dat betekent dat de bewoners zelf ook met vuur mochten omgaan, zolang ze het maar na negenen doofden. Ten tweede werd specifiek de binnenvader geacht zorg te dragen voor de brandveiligheid. Hij is het enige personeelslid voor wie een dergelijke passage in de instructie staat. Brand gerelateerde incidenten werden ook niet gezien als 'klijnigheden'. De binnenvader moest de regenten meteen op de hoogte stellen als er een dergelijk incident had plaatsgevonden. Tot slot blijkt dat de regenten hadden nagedacht over wat er moest gebeuren in geval van brand. De generaal-brandmeester, die ook in de Amsterdamse brandkeur van 1685 wordt genoemd, moet worden gewaarschuwd. Ook moet de binnenvader zelf de regenten waarschuwen en zorg dragen dat de regenten via de deur van de kelder in de Slijpstraat altijd nog binnen kunnen komen. Dit is tot nu toe het enige beschikbare reglement waarin dergelijke vergaande verantwoordelijkheden en eisen met betrekking tot brandveiligheid worden gesteld aan zowel het personeel als de verpleegden.

Dat de brandveiligheid ook daadwerkelijk in het geding kwam, blijkt uit een drietal resoluties en de bijbehorende notulen van de periode 1804-1806. Zo zou er op 15 maart 1804 een incident zijn geweest waarbij iemand tegen de wetten en veiligheid van het huis in toch kolen uit de haard mee heeft genomen naar zijn kamer.⁷⁴ Deze en nog een ander persoon zouden gestikt zijn door een brand die waarschijnlijk is veroorzaakt door de kolen.

In de resolutie geven de regenten aan dat het absoluut verboden is om vuur op je kamer te hebben. De ziekenmoeder en de binnenvader zien erop toe dat dit voorschrift wordt nageleefd.

Een opvallend detail is dat deze resolutie is voortgekomen uit een vergadering van de regenten die op dezelfde dag als het incident plaatsvond.

⁷³ 369-504. Instructies voor personeel, 18^e en 19^e eeuw.

⁷⁴ 369-512. Resoluties betreffende het afsluiten van kamers van verpleegden, 1804.

Uit de notulen van deze vergadering blijkt dat de regenten door de binnenvader zijn ingelicht en daarna direct de resolutie hebben opgesteld.⁷⁵ Ook hieruit blijkt dat brand gerelateerde incidenten niet als een kleinigheid werden gezien. Was dit wel het geval geweest, dan had de binnenvader het zelf afgehandeld. Hij had immers de bevoegdheid om dit te doen bij kleine incidenten. Een klein jaar later, op 14 januari 1805, is het de regenten ter attentie gekomen dat kamerdeuren van binnen worden afgesloten door middel van grendels.⁷⁶ Degene die in de kamer of in het huis moet werken wordt daardoor de toegang 'belet' en het komt de veiligheid in het huis niet ten goede. Uit de resolutie blijkt dat twee personen zijn omgekomen doordat zij bier of water aan het koken waren op kolen in de kamer. Doordat de kamer was afgesloten konden zij niet op tijd worden gered. Derhalve mochten de bewoners van de regenten de deuren niet meer sluiten. Ook werd het verboden om bier of water op de kamer te koken.

Interessant aan de resolutie is dat er in eerste instantie stond dat de kolen waren meegenomen uit de keuken. Dit is echter doorgestreept en vervangen door 'haard'. Waarschijnlijk heeft dit incident op 10 januari 1805 plaatsgevonden en uit de notulen blijkt dat de regenten toen zijn samengekomen om het voorval te bespreken en een resolutie op te stellen.⁷⁷

Wederom is er binnen een jaar weer een incident. Op 16 januari 1806 wordt een resolutie uitgevaardigd dat het onder geen enkel voorwendsel toegestaan is om kolen mee te nemen naar de kamer.⁷⁸ Aan de handtekening onderaan de resolutie blijkt dat dezelfde regent als in 1804 de resolutie heeft getekend. Echter, deze keer worden er sancties aan het overtreden van de regels verbonden. Wie voor het eerst betrapt worden op het meenemen van kolen moeten zes weken het huis uit. Worden zij voor een tweede keer betrapt, dan worden ze voor de rest van hun leven verbannen. Daarnaast krijgen de ziekenmoeder en de binnenvader het recht om kamers te gaan doorzoeken als zij brandgevaarlijke situaties vermoeden.

Wat deze resoluties en notulen doen vermoeden is dat de regenten van het Sint Jorishof de brand gerelateerde incidenten serieus namen en direct eventuele herhaling probeerden te voorkomen door het uitbreiden van controles en het benadrukken van preventieve maatregelen. Deze resoluties vormen tot op heden de enige concrete aanwijzing dat de bestuurders van het Sint Jorishof daadwerkelijk brand probeerden te voorkomen en herhaling van incidenten probeerden te bestrijden.

Al met al blijkt dat er in de ouderenzorginstellingen wel enige regels betreffende brandveiligheid waren, ondanks dat de regenten vrij werden gesteld van diensten in de schutterij of burgerwacht. In het Sint Jorishof waren overwegend meer regels betreffende brandveiligheid dan in het Sint Jacob. Een overeenkomst is wel dat beide instellingen tot op zekere hoogte uitgingen van een sociale norm betreffende brandveiligheid, aangezien de regels beperkt aanwezig en ambigu gedefinieerd waren. De mate van invloed van de brandkeur van 1685 op de ouderenzorginstellingen is beperkt, er zijn slechts twee verwijzingen naar te vinden in de bronnen.

⁷⁵ 369-504. Notulen van regenten, 1794-1805.

⁷⁶ 369-511. Resoluties betreffende het meenemen van kolen door verpleegden, 1805- 1806.

⁷⁷ 369-504. Notulen van regenten 1794-1805.

⁷⁸ 369-511. Resoluties betreffende het meenemen van kolen door verpleegden, 1805- 1806.

Conclusie

Dit onderzoek heeft belicht in hoeverre er op bestuurlijk niveau aandacht werd besteed aan brandveiligheid in ouderenzorginstellingen in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw. Om deze vraag te beantwoorden was het noodzakelijk om een theoretisch kader op te stellen, alsmede het kwantitatief en kwalitatief analyseren van primaire bronnen. Uit het onderzoek zijn de volgende conclusies te trekken.

De bestuurlijke lagen die in Amsterdam een rol speelden met betrekking tot brandveiligheid in de stad gedurende de 17^e en 18^e eeuw waren de stadsbestuurders en de officieren die verantwoordelijk werden geacht voor de handhaving van de regels in de brandkeur van 1685. In de ouderenzorginstellingen waren het de regenten en hun personeel dat de brandveiligheid in zekere mate reguleerden.

Dat juist in de 17^e en 18^e eeuw nieuwe bestuurlijke maatregelen opkwamen betreffende brandveiligheid had een aantal oorzaken. Allereerst bleek uit de stadsbranden van 1452 en 1652 de noodzaak voor een verbeterde vorm van stedelijke brandveiligheid. Ook het feit dat het stadsbestuur haar publieke taken steeds verder begon te diversifiëren – door middel van de stadsaanleg en straatverlichting – duidt erop dat de collectieve veiligheid steeds belangrijker werd geacht. Een derde en laatste verklaring voor de opkomst van maatregelen was dat zowel de technische kennis als de financiën aanwezig waren om een georganiseerd systeem van preventie en blussen op te zetten. De ontwikkelingen die zich voortdeden in het 17^e en 18^e eeuws Amsterdam waren voornamelijk gericht op de industrieën die in de stad gevestigd waren tussen de woonwijken. Ontwikkelingen zoals de nieuwe slangbrandspuit en een handleiding voor repressief optreden vergemakkelijkten het repressieve optreden.

De belangrijkste drie doelen van de Amsterdamse brandkeur van 1685 waren het voorkomen van brand door openbaar vuurgebruik en om de risico's van de productie, de opslag, het vervoer en het gebruik van (brand)gevaarlijke stoffen aan banden te leggen. Daarnaast probeerde de brandkeur zoveel mogelijk de verantwoordelijkheden per persoon in geval van brand te reguleren. Als laatste achtte de brandkeur dat de stad Amsterdam continu voorbereid was op brand. Zowel van mens als materieel werd verwacht dat zij altijd paraat stonden voor het bestrijden van brand.

De brandkeur van 1685 had een zekere mate van invloed op de ouderenzorginstellingen. Hoewel de regenten van de instellingen vaak niet betrokken waren bij de ondersteunde repressieve werkzaamheden van stedelijke schutterijen en burgerwachten, zijn er wel brandveiligheidsvoorschriften terug te vinden in reglementen van de instellingen uit de 18^e eeuw. Regelgeving op het gebied van brandpreventie kwam niet verder dan voorschriften die stelden dat men voorzichtig om moest gaan met vuur. Van diverse vormen van preventieve maatregelen in de Amsterdamse brandkeur van 1685 zijn slechts twee verwijzingen terug te vinden in de bronnen. Op het gebied van brandbestrijding in ouderenzorginstellingen zijn in de onderzochte bronnen geen verwijzingen terug te vinden in de brandkeur van 1685.

Wat duidelijk wordt uit het onderzoek is dat zowel op stedelijk niveau als in de instellingen regelingen werden aangepast nadat er een brand gerelateerd incidenten hadden plaatsgevonden.

Zowel de aanschaf van de brandspuiten door het Amsterdamse stadsbestuur als het opstellen van de brandkeur in de 17^e eeuw zijn hier voor op het stedelijk niveau bewijs van. Op het niveau van de ouderenzorginstellingen blijkt dat er (bijna) fatale slachtoffers vielen door brand. Middels het uitbreiden van preventieve regels en controlebevoegdheden probeerden bestuurders herhaling pogden te voorkomen. Dit was echter niet altijd met evenveel succes.

Uit het onderzoek kan worden geconcludeerd dat er op stedelijk bestuurlijk niveau in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw geen specifieke aandacht werd besteed aan brandveiligheid in ouderenzorginstellingen.

De verwijzingen naar brandveiligheid in ouderenzorginstellingen komen alleen voor in de bronnen van de instellingen zelf. Omdat de bestuurders van de instellingen waarschijnlijk niet in contact kwamen met de stedelijke brandveiligheidsregels en hun instellingen niet hoefden te voldoen aan brandveiligheidsregels, zijn deze beperkte aanwijzingen een logisch gevolg. Brandveiligheid in ouderenzorginstellingen werd niet verplicht gereguleerd en de bestuurders van de instellingen voerden zodoende weinig tot geen concrete maatregelen door in hun eigen instellingen - tenzij er een brand gerelateerd incident had plaatsgevonden.

Echter, het is ook mogelijk dat bestuurders van een sociale norm uitgingen. Dit wil zeggen dat van zowel het personeel als de bewoners werd verwacht dat zij voorzichtig omgingen met potentiële brandveiligheidsrisico's als gevolg van de sociale norm. Juist omdat het een sociale norm was en dus als zo vanzelfsprekend werd geacht, behoefde het geen schriftelijke regulering. Het is dan ook mogelijk dat er een vertekend beeld ontstaat van brandveiligheid in de instellingen omdat er alleen kan worden gewerkt met schriftelijke bronnen.

Omdat slechts 13 van de 27 bronnen een verwijzing bevatten naar een taak van de veiligheidsketen is de betrouwbaarheid van deze studie niet erg groot. Uit zowel de theoretische als empirische resultaten blijkt dat veel referenties naar brand en brandveiligheid indirect van aard zijn. Voor vervolgonderzoek zou het vruchtbaar zijn bronnen van nog meer Amsterdamse ouderenzorginstellingen te onderzoeken.

Daarnaast zou het een interessante aanvulling kunnen zijn om dit onderzoek ook te doen naar andere steden. Waarbij er ook rekening wordt gehouden met een nationaal niveau van bestuur.

Aangezien in dit onderzoek uitsluitend is gekeken naar de mate van regulering in de steden en in de instellingen, zijn er veel bronnen buiten beeld gebleven. Zo is het mogelijk dat er op nationaal niveau bronnen zijn overgeleverd die meer kunnen zeggen over brandveiligheid in steden en openbare instellingen. Daarnaast zou een meer sociologische insteek van meerwaarde kunnen zijn. Wellicht werd niet alles opgeschreven en werd brandveiligheid min of meer vanzelfsprekend opgepakt. Meer en uitgebreid onderzoek op beide punten zou dus een concrete aanvulling zijn op zowel de aanpak van dit onderzoek als voor vervolgonderzoek.

Bronnen

Stadsarchief Amsterdam

369 Archief van het Sint Jorishof, Leprozenhuis en Oude Mannen- en Vrouwengasthuis

- 321. Brief van Burgemeesters betreffende vrijstelling van regenten van militaire dienst; met authentiek afschrift, 1685.
- 473. Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de geschiedenis van het Leprozenhuis uit de achttiende eeuw, opgemaakt door de regent van Peene, 1842.
- 504 Notulen van regenten, 1794-1805.
- 509. Instructie voor het personeel, 18^e en 19^e eeuw.
- 510. Reglement voor verpleegden, 17^e eeuw.
- 511. Resoluties betreffende het meenemen van kolen door verpleegden, 1805-1806.
- 512. Resoluties betreffende het afsluiten van kamers van verpleegden, 1804.

440 Archief van het rooms-katholiek Oude-Armenkantoor en R.K.Bejaardenhuis Sint Jacob

- 24. Stukken betreffende de pogingen van collectanten tot vrijstelling van dienst in en contributies aan de gewapende burgermacht, 1806-1808.
- 32. Stukken betreffende het verlenen van vrijheid van wachtdiensten aan wijkmeesters, 1791-1797.
- 414 Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het Hamer en Bouwershof, 1634-1888.
- 422. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het Swigtershofje, 1754-1897.
- 428. Stukken betreffende de oprichting en exploitatie van het hofje 'Liefde is 't Fundament', 1625-1934.

635 Archieven van de Brandweer en rechtsvoorgangers en het Brandweerfonds

- 48. Brandkeur der stad Amsterdam, 1831.

Nationaal Brandweer Documentatie Centrum

Brand-Keure der Stad Amsterdam, vervat in drie deelen (Amsterdam, 1685).

Literatuur

Boele, Anita, Bouman, Annemarie & De Moor, Tine (2014)., 'Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)'. In 'Isabelle Devos, Koen Matthijs & Bart Van de Putte (Eds.), Kwetsbare groepen in/en historische demografie. - Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland', *Jaarboek Historische Demografie 2014* 21-46.

Bos, Beatrice S., 'Beroepsgebonden onderlinges 1500-1800: gilden- en knechtsfondsen', in: Pot, G. P. Prak, M. "Zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen (Amsterdam/Den Haag 1998) 91-140.

Bryman, A., *Social Research Methods 4de editie* (Oxford 2013).

De Gelderlander., 'Nog te veel mist rond brand seniorencomplex Nijmegen' (versie 21 maart 2015), <http://www.gelderlander.nl/regio/nijmegen-e-o/nijmegen/nog-te-veel-mist-rond-brand-seniorencomplex-nijmegen-1.4817465> (6 april 2015).

Ebeling, E., 'Feuerbekämpfung' in: *Reallexikon der Assyriologie* 3 (1957).

Goudsblom, J., *Vuur en beschaving* (Amsterdam 1992).

Heyden, J. van der en Heyden de Jonge, J. van der., *Beschryving der nieuwlyks uitgevonden en geoctroeerde slang-brand-spuiten en haare wyze van brand-blussen, tegenwoordig binnen Amsterdam in gebruik zijnde* (Amsterdam 1735).

Helsloot, I., Muller, E. R., Berghuijs, J.D., *Brandweer, studies over organisatie, functioneren en omgeving* (Deventer 2007).

Instituut Fysieke Veiligheid., *Module Brand Manschap A Oriëntatie* (Arnhem 2013).

Knevel, P., *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland 1550-1700.* (Hilversum 1994).

Kocken, M.J.A.V., *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur: proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse gemeentebestuur tot en met de Gemeentewet van 1851* (Den Haag 1973).

Koppers, G.P., *De Amsterdamse Brandweer vroeger en nu* (Grave 1988).

Laslett, P. Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis *Continuity and Change* 3-2, 1988, 153-157.

McGrew, W.C. , 'Chimpanzee Material Culture: what are its limits and why?' in R.A. Foley (red), *The Origins of Animal Behavior* 13-22 (London 1991) 13-24.

Omroep Gelderland., 'Nog nooit zo veel ouderen overleden bij brand als dit jaar' (versie 10 april 2015) <http://www.omroep gelderland.nl/web/nieuws-1/2088736/nog-nooit-zo-veel-ouderen-overleden-bij-brand-als-dit-jaar-1.htm> (14 mei 2015).

Verburg, G.J., *In vuur & vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding* (Haarlem 1967).

Westermann, Mr. F.A.C., *Brandverzekering* (Amsterdam 1967).

Zoethout, D.A., Meier, J., *Amsterdamse Brandweer zoals zij is en zoals zij was* (Amsterdam 1899).